

BISKUP KAŽOTIĆ PROMICATELJ KNJIGE U HRVATA S POSEBNIM NAZNAKAMA IZ POVIJESTI LITURGIJE

Ivan ŠAŠKO, Zagreb

Il est plus nécessaire d'étudier les hommes que les livres.

(F. La Rochefoucauld)

Le livre est l'opium de l'Occident.

(A. France)

Lik kakav je bio biskup Augustin Kažotić privlači pozornost na različitim područjima, a osobito kada je u pitanju njegova crkveno-kulturalna zauzetost u kojoj je posebno zanimljiva povijest knjige. Njegova kodeksna ostavština, koja je samo djelomice sačuvana, pomoću deset kodeksa, sačuvanih u zagrebačkoj Metropolitanskoj knjižnici, pokazuje žarišta njegova zanimanja: teologija (u perspektivi naviještanja, prosvjećivanja i izbjegavanja krivovjerja, te borbe protiv hereza), medicina, pravo i filozofija. U članku se analiziraju pojedini rukopisi, radi otkrivanja usmjerenosti Kažotićeva djelovanja. Osobita se pozornost posvećuje liturgijskoj baštini, proširujući temu na specifičnost njegovih mogućih doprinosa liturgijskomu životu i tragu izvora za njegove reforme, utemeljenima na tadašnjim europskim gibanjima vidljivim iz perspektive značajnijih liturgijskih knjiga.

Vjerujem da ovaj naslov može djelovati zbunjujuće, jer se uz Kažotićevo ime vežu dva pojma koji nisu sami po sebi razumljivi i čine se u određenom smislu anakronima. Pojmovi *promicatelj* i *knjiga* ovdje zacijelo nisu korišteni u strogome smislu definiranih danosti, kao što ih danas promatramo u svjetlu promidžbe i bibliofilije te suvremenoga poimanja koje je puno puta autoreferentno, do te mjere da se za knjigu kaže da je *opijum Zapada*.

O Kažotiću kao promicatelju knjige može se ipak govoriti i na izravan i na neizravan način. Njega danas promatramo ponajprije kao biskupa, ali neizbježno valja poći i od osobnih afiniteta. O tome bi bilo bolje prepustiti riječ akademiku Šanjeku jer se koristim i njegovim priložima¹ u iznošenju podataka o osobnoj knjižnici blaženoga Augustina, a sva-

¹ Usp. F. ŠANJEK, »Knjiška kultura srednjovjekovnog Zagreba«, u: *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Zagreb, 1994., 333–342 (u članku se upućuje na druga relevantna djela). Šira bibliografija o Kažotiću može se naći u: M. BIŠKUP, *Blaženi Augustin Kažotić (o. 1260.-1323). Biskup, prosvjetitelj i zaštitnik siromaha*, Dominikanska baština, knjiga 1., Zagreb, 2002.; M. BIŠKUP – F. ŠANJEK, *Blaženi Augustin Kažotić. Životopis*, Zagreb, 1994.

kako je nezaobilazan rad Karla Balića² te također i katalog koji je obrađivao A. Markov.³ Sve su to tek naznake, jer niti ti podaci nisu dovoljni za sveobuhvatnu rekonstrukciju bilo koje vrste.

Nije teško zamisliti da je tako svestrano obrazovan čovjek svojega doba posjedovao bogatu kodeksnu ostavštinu. Spominju se: *libri artium, medicinales, sermonicales, iuris canonici, textus sententiarum* i *legendae novae*. Danas se Kažotičevoj zbirci rukopisa pripisuje desetak rukopisa koji su pohranjeni u zagrebačkoj *Metropolitani* (kao oznaka za metropolitanske rijetkosti koristi se kratica *MR*). Gledajući što se krije iza brojeva signatura, dolazimo do sljedećih podataka:

1. *MR 14* – Thomae de Aquino S.: »*Glossae super Aristotelis Ethicorum*« – rukopis je ispisan goticom, s mnoštvom inicijala, a taj rukopis spominje već inventar zagrebačke stolne crkve 1421./6
2. *MR 41* – Simeon Januensis: »*Clavis sanacionis*« – pripada medicinskim spisima. Pisan je gotičkom kurzivom
3. *MR 56* – Ioannes de Friburgo, Lector: »*Summa confessorum*« – pisan goticom, a o njemu u inventaru piše: »Item summa confessorum de pulcra litera, que incipit 'nota quod lector iste Iohannes'.«
4. *MR 78* – Jacobus a Voragine: »*Legenda aurea*« – nepotpun rukopis, a istovjetan je staromu inventarskom opisu »Item unus liber Legende nove.«
5. *MR 79* – Nicolaus Gora: »*Expositio Ecclesiastici*« – »glosse super libro ecclesiastici« (Propovjednika)
6. *MR 114* – Kajocho, Guillelmus de: »*Summa confessorum*« »abbreviata a fratre S. De Kajocho ordinis fratrum praedicatorum«
7. *MR 140* – Ioannes de Friburgo, Lector: »*Summa confessorum*« (*item alia*)
8. *MR 146* – Robertus: »*Commentaria in IV. Librum Sententiarum*«. U tome se kodeksu između ostaloga nalazi Tomina knjiga »*Contra errores graecorum*«, zatim Augustinov »*Liber de haeresibus*«, »*Summa de Catharis et Leonistis*« Rajnera Sacconija, traktat »*de antichristo*«
9. *MR 150* – Jacobus a Voragine: »*Legenda aurea*« (*item alia*)
10. *MR 162* – *Passionale Latinum* (?)

Kao što neki definiraju život kao umjetnost izvlačenja dovoljnih zaključaka iz nedovoljnih premisa, vjerojatno je tome sličan i posao povjesničarâ koji na temelju šturih podataka žele rekonstruirati životni mozaik Augustina Kažotića. Vrlo je vjerojatno da sačuvani kodeksi nisu jedini kodeksi koje je posjedovao, no u njima se iščitavaju širina i žarišta

² Usp. K. BALIĆ, »Les anciens manuscrits de la Bibliotheque metropolitane de Zagreb«, u: *Studia Mediaevalia in honorem R. J. Martin*, Bruges, 1948., 443–444.

³ Mislim na: A. MARKOV, »Katalog metropolitanskih riedkosti«, u: *Kulturnopoviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije*, 1, Zagreb, 1944., 505–550.

njegova zanimanja. Ovomu velikom nizu treba pridodati liturgijske knjige, o kojima će biti govora nešto kasnije.

Među deset navedenih kodeksa nalazi se: jedan teološko-filozofski spis, zatim jedan teološki, jedan biblijski, jedan medicinski, jedan liturgijski, dvije *legendae aureae* te čak tri *summae confessorum*. Žarište njegova interesa bilo je primjereno naviještanju, prosvjećivanju i izbjegavanju krivovjerja, te borba protiv hereza. Zajednička nit vodilja bila je ispravnost vjerovanja i življenja, jer se i u zbirka isповijedi i u komentarima sentencija može pročitati pastoralna skrb koja je razgranata i na druge, ne-teološke discipline (medicina, pravo, filozofija). Zastupljene discipline bile su, s jedne strane, korištene za praktičnu uporabu crkvenih službenika (konkretno *Kanoničkoga zbora*), a s druge, kao udžbenici za sjemenišnu, katedralnu školu. Dobro je primijetiti brzinu i zanimanje kojima su se pratile novine u teologiji i pribavljali rukopisi, pokazatelj čega je dvostruka *legenda aurea* (MR 78 i MR 150).

No pitanje je i koliko je kodeksa iz 14. stoljeća vezano uz Kažotićevo ime. Ne dopušta nam se previše iskoraka u hipoteze, ali nije li upadno da je najviše kodeksa u Metropolitana upravo iz 14. stoljeća? To ne znači da je Kažotić bio izravni sudionik u izradi ili nabavljanju svih kodeksa, ali njegovo djelovanje i prisutnost u Zagrebu zacijelo su uvelike pridonijeli osjetljivosti za povijest knjige.

Ipak, meni je puno bliža ona liturgijska grana, a baš je liturgija bila ta koja je iznimno snažno podržavala 'promicanje knjige'. Pristupi li se dubljem proučavanju liturgijskih kodeksa, lako se uočava razdjelnica pomoću koje kodekse možemo dijeliti baš prema biskupovanju bl. Augustina, tj. podijeliti liturgiju na onu prije njega i na onu poslije njega.

Često se govori o *zagrebačkome obredu*, a da se prije toga nisu definirali pojmovi. Ono što se danas u liturgijskoj znanosti shvaća pod pojmom obred, *ritus*, označuje obredni sustav i uređenje liturgijskoga slavlja, dakle čitavu lepezu u kojoj se odražava liturgijski identitet jedne Crkve, i to starije od 9. stoljeća. Prema tomu kriteriju, govoreći o Kažotiću, čiji se rad odnosi na početak 14. stoljeća, ne možemo govoriti o *obredu* u strogome smislu riječi, ali možemo govoriti o onome o čemu govore i vrela kojima se koristimo u proučavanju liturgijskoga života toga vremena, a to su *consuetudines et usus – običaji i uporabe*.

Različitost obredne prakse i običaja bila je česta pojava u mjesnim Crkvama u visokome i kasnome srednjem vijeku. Ipak, zagrebačke su posebnosti bile značajne te se govor o tim posebnostima, zvan *zagrebački obred*, veže upravo uz biskupovanje bl. Augustina. Od 14. stoljeća nadalje svjedoci smo razvoja zanimljive cjeline koja je prepoznatljiva sve do utruća 1788. godine kada je biskup Vrhovac dokinuo te posebnosti, te je daljnji liturgijski razvoj dijelio zajedničku povijest rimskoga obreda, bez tih posebnosti.

Već je A. Krčelić u svojim *Notitiae praeliminares* pisao da zagrebačka Crkva ima »particulares ritus: Missale, Graduale, Antiphonarium, ac ut aiunt Rituale Missali adjunctum«. To navodi i dr. Kniewald pišući. »Krčelić u *Historia ecclesiae Zagrebiensis*, 102, spominje da je bl. Augustin Kažotić pozvao u Čazmu redovnike sv. Dominika i dodijelio im u Zagrebu crkvu sv. Nikole ...« U životopisu bl. A. Kažotića Krčelić (*Hist. Eccl. Zagr.*, 121) piše: »Clerum exemplo, sermonibus, Clero (?) reddidit, eidemque Ri-

tum divini officii juxta Fratrum Praedicatorum normam servandam praescrisit, quam ad haec usque tempora eadem servat Ecclesia.«⁴

Danas teško možemo odrediti i procijeniti u čemu je uistinu bila liturgijska obnova toga vremena u Zagrebu, jer za tu ocjenu treba pričekati rezultate pomnoga istraživanja i uspoređivanja liturgijskih knjiga koje su nam ostale iz vremena prije bl. Augustina i poslije njega. No, na prvi pogled razlike među tim knjigama prilično su velike. To se posebice odnosi na liturgiju časova (brevijar) i euharistiju. Brevijari iz Kažotićeva vremena, dakle iz 14. stoljeća razlikuju se od brevijara koji nam je očuvan iz razdoblja oko 1290. godine, a danas je prepoznatljiv po signaturi *MR 67* iz zbirke rijetkosti Metropolitanske knjižnice u Zagrebu. Iz 12. i 13. stoljeća nije do nas došla knjiga koju bismo mogli nazvati 'zagrebačkim misalom', već taj obred prikazuje sakramentar sa signaturom *MR 126*. Ponovno smo svjedoci razlikâ između onoga što pokazuje taj sakramentar i misal, od posebne važnosti za proučavanje misnoga obreda 14. stoljeća.

Možemo ustvrditi da Kažotić nije osnivač ni začetnik obreda, baš kao što nikada niti jedan pojedinac nije i ne može biti stvaratelj obreda, već je proveo neku vrstu redakcije zagrebačkih liturgijskih knjiga. On je, čini se, načinio nove uredbe, izmjene i dopune, ali se nije upuštao u stvaranje potpuno novoga koje bi izbrisalo tragove razvoja. Uostalom, to je bilo nemoguće i zbog cjelokupnoga crkveno-liturgijskog okvira rimske Crkve. Od Krčelića saznajemo i to da je u doba bl. Augustina odobrena misa *de beata Virgine Maria*, očito pod cistercitskim utjecajem, jer su baš ti redovnici 1207. došli iz Clairveauxa u Topusko.

Liturgijske promjene koje su provedene u to vrijeme valja promatrati u kontekstu specifičnosti liturgijskih utjecaja prosjačkih redova. Tako slobodno možemo ustvrditi da se specifičnost dominikanske liturgije odrazila i na zagrebačku biskupiju baš u vrijeme kada je biskupom bio Kažotić koji je vjerojatno te utjecaje donio iz Francuske, a osobito iz Pariza. Jedna zanimljivost i pokazatelj za tu tvrdnju na koju se često osvrću i teolozi jest rubrika koja sadrži pojam *transsubstancijacija*. Prije samih riječi posvete u euharistijskome slavlju u misalu pod oznakom *MR 133* nalazi se naznaka koja kaže: »Sljedećim riječima kruh (vino) pretvaraju se u pravo tijelo (pravu krv) Kristovu (*Verbis sequentibus panis [vinum] transsubstantiatur in corpus [sanguinem] Christi verum*).« Tu rubriku koja slijedi skolastičko učenje osobito dominikanske škole i njezina najizvršnijeg predstavnika – sv. Tome – nalazimo u misalima 14., 15. i 16. stoljeća. Ipak, ovdje ne smijemo preskočiti činjenicu da se ona prvi put pojavljuje u sjeveroistočnoj Francuskoj i dva stoljeća ranije, odnosno u 11. i 12. stoljeću. Bez obzira na to, ta je teološka struja bila podržavana upravo

⁴ D. KNI EWALD, *Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve 1094.–1788.*, Zagreb, 1940., 9–10. Valja usporediti i njegove druge radove koji uključuju ovu tematiku: *Liturgika*, Zagreb, 1937., 337–374; »Najstariji zagrebački red i čin mise«, u: *Croatia Sacra*, Zagreb, 1938., 1–36; »Officium et Missa de Conceptione et Nativitate B.M.V. secundum consuetudinem veterem Zagrabiensem«, u: *Ephemerides Liturgicae* 73 (1959.), 3–21; *Proprium de tempore zagrebačke stolne crkve 1094–1788*, (pretiskano iz *Katoličkoga lista* 1940.; 1941.), Narodna tiskara, Zagreb, 1941.; »Razvitak zagrebačkog obreda 1094–1788«, u: *Katolički list* 92 (1941.), 244–225; »Umjetnička vrijednost zagrebačkih liturgijskih kodeksa«, u: *Croatia sacra XI–XII* (1943), 20–21.174.178; »Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV stoljeća«, u: *Croatia sacra*, 1940. Osim toga, usp.: G. MORIN, »Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles«, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 6 (1926.), 54–60 (posebno 16–17).

od strane Reda propovjednika. Najstariji potpuni misal koji je očuvan u Zagrebu vjerojatno i dolazi iz germanskoga područja, a baš je on bio uzorom za redakciju najstarijega misala *secundum usum et consuetudinem ecclesiae Zagrebiensis*, već spomenuti *MR 133*.

Stoga i ono što se događalo u Zagrebu treba istraživati na tragu gibanja unutar liturgijskoga života u cjelokupnoj Crkvi, s posebnim naglascima na paralelama s dominikanskom liturgijom. Tako je Kažotićev trag posredno prisutan i u kasnijim stoljećima, jer je on sa sobom donio uzor iz pariškoga konteksta koji je u to vrijeme imao veliki utjecaj i značenje na svekoliki crkveni život, osobito u propovijedanju i naučavanju. Konačno, i prva oznaka ovoga zagrebačkog biskupa u liturgiji jest *praedicator et doctor* – propovjednik i učitelj. Već se u zagrebačkome misalu iz prve polovine 14. stoljeća (*MR 133*) nalazi svetkovina *beati Augustini quondam episcopi ecclesiae zagrebiensis, magni praedicatoris et doctoris*.

Zavirujući u daleku prošlost i tražeći gdje je moguće izvorište za daljnju analizu toga dijela liturgijskih previranja, dolazimo do rukopisa iz druge polovine 13. stoljeća koji je dugo bio čuvan u Parizu, u samostanu sv. Jakova (Saint-Jacques) i to sve do 18. stoljeća, a nakon 1841. u crkvi sv. Sabine u Rimu, u sadašnjoj generalnoj kući dominikanskoga reda. Taj je rukopis težak 17,8 kilograma i obuhvaća četrnaest cjelina ili liturgijskih knjiga, tekstova i melodija na 500 listova. Mnogi taj rukopis (osobito o. H.-M. Cormier) drže prototipom dominikanske liturgije. Odlika prosjačkih redova, pa tako i dominikanskoga, bila je pokretljivost i prisutnost u mnogim mjestima i zemljama. Čuvan u prestižnome samostanu, kroz koji je prolazilo mnoštvo redovnika, taj je rukopis postao nekom vrstom *tipskoga izdanja (editio typica)* i sadržavao je model uobičajene i prepoznatljive dominikanske liturgije. Njega bi trebalo uspoređivati sa zagrebačkim vrelima.

Osim toga rukopisa postojao je i onaj koji se danas čuva u Londonu (pod oznakom *Brit. Lib. Add. 23935*), a koji je zapravo osobni primjerak učitelja dominikanskoga reda. Novija istraživanja su dobne granice nastanka rukopisa za rimski rukopis postavila u vrijeme između 1259. i 1262. godine, a za londonski između 1262. i 1269. godine. Liturgija je i u ovome redu, poput cistercita stoljeće ranije, imala ulogu isticanja i čuvanja redovničke specifičnosti, ali je isti elan – dakle dah clunyjevskih nastojanja obnove – rodio odgovor na potrebu da se znanstvenije ispituju patristički i biblijski tekstovi u odnosu prema ispravicima Huga de Saint Chera tražeći najbolju, odnosno istinitiju (*verior*) verziju. U tome je smislu dominikanska reforma bila obogaćenje i put za sveobuhvatniju reformu liturgije koja je teško izlazila na kraj s problemima što ih je nosila već započeta dekadencija, koja je kulminirala u jeseni srednjega vijeka.⁵

Ti su izvori pomogli u rekonstrukciji novih liturgijskih knjiga koje su u naše vrijeme prevele specifičnosti koje imaju svoje korijene u 13. stoljeću.⁶ Tako dominikanci i danas

⁵ Prema: P. DE CLERCK, »Liturgie, musique et culture au milieu du XIIIe siècle. Autour du Ms. Rome, Santa Sabina XIV, L. 1, prototype de la liturgie dominicaine, Rome, 2–4 mars 1995«, u: *La Maison Dieu* br. 204 (1995.), 117–119. Također: G. SÖLCH, »Cod. XIV L 3 saec. XIII des dominikanischen Ordensarchivs in Rom in einer neuer Zeuge Frühdominikanischer Liturgieentwicklung«, u: *Ephemerides Liturgicae* 54 (1940.), 165–181.

⁶ Usp. D. DELALANDE, *Le Graduel des des Prêcheurs. Recherches sur les sources et la valeur de son texte musical*, Pariz, 1949.; A. DIRKS, »De evolutione liturgiae dominicanae«, u: *Archivium Fratrum Praedicatorum* 50 (1980.), 5–21; A. DIRKS, »De tribus libris manuscriptis primaevae liturgiae dominicanae«, u: *Archivium Fratrum Praedicatorum* 49 (1979.), 5–37; A. KING, *Liturgies of the Religions Orders*, London, 1956., 325–395.

imaju vlastitosti sadržane u dvije posebne liturgijske knjige: *Proprium officiorum Ordinis Praedicatorum* iz 1982. i *Proprium Ordinis Praedicatorum Missale et Lectionum* iz 1985. godine.⁷

Što se tiče specifičnosti stare dominikanske liturgije, ona se ponajprije očitovala u nekim blagdanima na koje su bile vezane procesije. Tako posebno mjesto zauzima Cvjetnica. Unutar obrednoga okvira toga dana zanimljiv je blagoslov koji gotovo da sadrži katehezu slavlja, a uz to valja primijetiti i odgovore iz staroga procesionala. Posebnosti sadrži i slavlje Pepelnice s jednom molitvom danom na izbor, te posebnost vezana uz slavlje Vazmenoga bdjenja, a to je specifična melodija na koju se pjeva hvalospjev uskrsnoj svijeći (*Exultet*). Procesija je prisutna i u slavlju Marijina Uznesenja te zanimljiva molitva koja počinje riječju *Veneranda* i koja je bila predmetom teološko-liturgijskih istraživanja, na čemu je osobito radio B. Capelle.⁸ Među posebnosti – što je sasvim razumljivo – pripadaju i slavlja svetaca iz dominikanskoga reda.

Vrijeme koje je prethodilo Kažotićevu vremenu moglo bi se po mnogočemu usporediti s našim, premda možda s drugim predznacima. Elementi koji su crkveno izazovni svakako postoje i imaju teološka obilježja.

Evo nekoliko primjera. Vrijeme klerikalizma koji je obvezivao zajednicu da pribjegava privatnim pobožnostima za vrijeme mise očitovalo se već u 9. stoljeću, zajedno s plenarnim misalima. Premisa tim misalima jest danost da službenik djeluje sasvim za sebe i privatno bez uključivanja zajednice. Teologija transspustancijacije koja se razvila protiv hereze Berengarija iz Toursa (umro 1088.) ograničila je pozornost klera i vjernika na sam trenutak posvete. Ponekad je narod dolazio na misu samo da bi bio svjedokom čuda, kao što je ono koje su dogodilo u Bolseni 1236. Drugi je primjer pretjerano korištenje alegorija koje su misu predstavile zajednici kao puku prigodu prisjećanja različitih vidika iz Kristova života. To je obilježje baštinjeno od alegorizma Amalarija iz Metza (umro 850.) i pape Inocenta III.⁹

Isto tako, tijekom toga razdoblja pučka pobožnost prema misi sastojala se u »zadobivanju plodova«. Kao posljedica takvoga stanja mise su se umnažale da bi odgovorile na obveze preuzete pomoću ponuđenih darova, prihoda vjernika i, nažalost, odvele u neprimjerene mise, zvane *bi-*, *tri-*, ili *quadrifaciatæ* ili pak u mnoštvo ponavljanja dijelova mise prije jednokratne molitve kanona. Konačno, to je razdoblje bilo svjedokom nastanka pokreta *devotio moderna* među redovnicima. Riječ je o pobožnosti mističkoga tipa, pod utjecajem Meistera Eckhardta (umro 1327.). Prisutna je bila i duhovnost koja je bila sasvim osobna ili necrkvena, u stilu Tome Kempenca (umro 1471.), te snažno obilježena osjećajima. Sve je to za posljedicu imalo činjenicu da je malo vjernika znalo kako hraniti svoj mistički duhovni život liturgijom.

⁷ O tome više u: P. JOUNEL, »L'édition française du Missel dominicain«, u: *La Maison Dieu* br. 215 (1998.), 164–169; A.-G. MARTIMORT, »Le nouveau 'missel' dominicain«, u: *La Maison Dieu* 181 (1990.), 129–137.

⁸ Usp. *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 26 (1950.), 354–364; *Ephemerides Liturgicae* 66 (1952.), 241–251.

⁹ Usp. E. CATTANEO, *Il culto cristiano in Occidente*, Rim, 1978. (posebno str. 238).

Dakle, dva stoljeća, 14. i 15., bila su stoljeća u kojima su se izmjenjivali svjetlo i sjena, svojevrsna igra *chiaro-scuro*; njihova vanjska živost skrivala je loše stanje u kojemu je najveća teškoća bila u gubitku eklezijalnoga smisla, što je prouzrokovao individualizam. To razdoblje pokazuje da je u trenutku kada su teološki, ekleziološki, liturgijski temelji u liturgiji nestali, došla jesen, a niti zima toga doba nije bila daleko.

Nalazimo se pred dvostrukom činjenicom. S jedne strane, postoji zapadna liturgija koja – premda u svojoj mnogovrsnosti – u svojim bitnim crtama čuva jedinstvenost i koristi se općenito u Europi, kako u mnogim velikim katedralama tako i u malim župnim crkvama. S druge strane, nalazimo se pred velikom raznovrsnošću oblika, obreda i tekstova koji su različiti od crkve do crkve, od rukopisa do rukopisa i riječ je o različitostima koje se ne odnose samo na drugotne, već i na glavne elemente.

Iz Kažotićeva djelovanja vidimo da je on bio svjestan potrebe odgovora na izazove vremena, te je u dominikanskome duhu kanio na njih odgovarati na njemu najbliži način, dakle komunicirajući s tada najistaknutijim trendovima u Europi. Održavao je sinode u čemu se kristali njegova želja za novim zamahom crkvenosti. Očito je da nije zagovarao individualizam, jer je u svojim uputama vezanim uz katedralnu liturgiju naglašavao obvezu zajedničke molitve. Pohađao je župe da bi osjetio bilo življenja svoga vjerničkog puka, koji nije ostavio u raljama neukosti, već ga je poučavao, prosvjećivao. Zajedništvo vjere najčešće je očitovao svojim sudjelovanjem u hodočašćima, procesijama i u pobožnostima prema Mariji i svecima, čime je slijedio duhovna gibanja ondašnjice. Ipak, Kažotić nije ostao na nekoj vrsti populizma, jer je dobro uviđao da je vjera običnoga puka isprepletana praznovjerjem i da su motivi njihove vezanosti uz Crkvu veoma često necrkveni i nevjernički.

Premda se čini da sam se udaljio od teme, vjerujem da upravo kontekstualizacija pomaže uočiti važnost Kažotićeva pristupa koji nije bio izvediv bez osobnoga odnosa prema knjizi. Neće zvučati nezgrapno ako se kaže da je Kažotić i svoj osobni afinitet podredio svojem pozivu i biskupskoj službi. U tome je bio kršćanski i biskupski selektivan. Znao je što mu je cilj i kako ga ostvariti. U svojem djelovanju zacijelo je slijedio nastojanja tadašnjih mjesnih europskih Crkava. Danas je gotovo nemoguće rekonstruirati i samu sliku liturgije onoga vremena, što bi ipak trebao biti lakši posao od rekonstrukcije knjiške djelatnosti u drugim područjima. No pogledamo li što je sačuvano iz tradicije 13. stoljeća, a pisano je u 14. stoljeću, vidimo da se u tome skupu pretežito nalaze pontifikali, brevijari i osobito misali (MR 165 – *Agenda pontificalis* – mješavina pontifikala i obrednika; MR 67 – *Breviarium Ecclesiae Cathedralis Zagradiensis* iz 13. stoljeća; MR 44 – *Breviarium Zagrebiense* – uz niz drugih: MR 65; 120; 43; 29; 80; 104; MR 118 – *Lectionarium*; MR 33 – *Lectionarium conventuale Sancti Nicolai* – vezan uz crkvu sv. Nikole uz samostan reda sv. Dominika; MR 13 – *Missale Zagrebiense*; MR 73 – *Missale Zagrebiense*; MR 168 – *Missale Zagrebiense*; MR 133 – *Missale Zagrebiense*; MR 163 – *Pontificale Jacobi de Placentia*; MR 37 – *Pontificale Joannis XXII.*; MR 25 – *Pontificale Nicolai* [Babonić?]). Upravo su liturgijske knjige bile ne samo sredstva naviještanja i slavlja kršćanskoga otajstva nego i najizvanredniji promicatelji kulture. Slobodno se može ustvrditi da je ta činjenica i u Hrvata odigrala odlučujuću ulogu, a sustavnije se djelovanje slobodno može smjestiti u doba Augustina Kažotića.

Da bi gibanja u nas na tome području bila jasnija, evo najvažnijih naglasaka iz povijesti liturgijskih knjiga:

Misali:

Papa Inocent III. reorganizirao je božanski časoslov za vrijeme posljednjih godina svojega pontifikata (1213.–1216.). No misa u sebi samoj nije doživjela nikakve varijacije. Honorije III. (1216.–1227.) ponovno je revidirao časoslov, odnosno brevijar kao časoslovnu knjigu. Taj *Brevijar* prilagodili su redovnici, franjevačka *Mala braća* 1230. god., i poznat je kao *Brevijar Pravila* (Regule). Misna liturgija nije revidirana niti u vrijeme Honorija, iako je on napravio jedan misal. Taj Honorijev misal jednako tako prilagođuju franjevci 1230. i poznat je kao *Misal Regule*.

Honorijev misal revidirao je papinski dvor oko 1240. Budući da je promatran zajedno s brevijarom, misal je za ono vrijeme bio zastario. I knjige *Regule* bile su revidirane, a taj je posao učinio četvrti general franjevaca Haymo iz Favershama od 1243. do 1244., dok je drugo izdanje objavljeno 1250. do 1260. Ti su povijesni razvoji doveli do prilično velike zbrke. Svaka crkva i svaki samostan, koji su slijedili predaju papinskoga dvora, imali su vlastitu kombinaciju starih i novih knjiga.

Revidirani franjevački misal potvrdio je Klement V. (1305.–1314.) i prihvaćen je u papinskoj kapeli. Taj je misal temelj prvoga tiskanog misala 1474., pod naslovom *Misale secundum consuetudinem Romanae Curiae*. U to su doba postojale velike razlike između pojedinih biskupija, pa čak i unutar samih biskupija, što je prouzrokovalo veliku zbrku i pridonosilo zloporabi.¹⁰

Brevijari:

Tradicija Brevijara rimske kurije dala je novu snagu liturgijskim obnovama pape Inocenta III. (1198.–1216.) koji je izdao ordinarij za dnevnu službu papinskoga dvora, uključujući kako misu tako i časoslov (ordinarij je sastavljen između 1213. i 1216. godine). Naputci koji se nalaze u tome ordinariju ulazili su postupno kao dijelovi samoga brevijara, dajući kao konačni rezultat *Brevijar* s rubrikama koje su namijenjene papinskomu dvoru. Brzi razvoj franjevačkoga reda i želja za uniformiranjem bogoštovlja potaknuli su franjevački red da prilagodi liturgiju papinskoga dvora kao uniformiranu liturgiju franjevaca, iznimkom galskoga psaltira umjesto rimskoga psaltira. U međuvremenu, za vrijeme pontifikata Honorija III. (1216.–1227.), *Brevijar rimske kurije* bio je ispravljen i pojednostavljen, kako bi bio korišten na univerzalnoj razini. Franjevci su, nakon promulgacije svojega Pravila, 1223. mogli koristiti prenosive brevijare, ali su primali stare kopije koje nisu sadržavale najnovije promjene. Godine 1230. franjevci su sastavili svoju vlastitu verziju, takozvani *Brevijar Regule*, no stare su kopije nastavile kružiti i biti u uporabi. Stoga su se u godinama oko 1230. koristile najmanje tri verzije brevijara: a) knjiga koja seže u razdoblje koje prethodi papi Inocentu; b) zatim knjiga koju je revidirao Honorije III. i c) franjevačka prilagodba. U godinama 1243. i 1244. generalni ministar Haymo iz Favershama suočio se s tom zbrkanom situacijom proglašivši ispravan red brevijara.

¹⁰ O razvoju liturgijskih knjiga i njihovu značenju usp. C. VOGEL, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*, Washington D.C., 1986.; M. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, 4 sv., Milano, ³1964.–1969. (posebno svezak II).

Zbog širokoga i brzoga proširivanja franjevačkoga reda, taj *Brevijar papinskoga dvora* odnošen je u sve krajeve Europe.

Pontifikali:

Za vrijeme pontifikata Inocenta III. (1198.–1216.) ceremonijari papinskoga dvora željeli su modificirati ceremonijal prema potrebama pape i njegove kurije. Taj je pontifikal bio podvrgnut trima različitim recenzijama: prvoj za vrijeme pontifikata Inocenta III. u (dru- gu) verziju koja je prikladna i za biskupska slavlja, a posljednjoj recenziji za vrijeme pon- tifikata Inocenta IV. (1243.–1253.), napisanoj za talijanska biskupska sjedišta. Ta treća verzija se osobito potvrdila i donesena je u Avignon u prvome desetljeću 14. stoljeća.

Upravo u istome razdoblju Durandus, biskup u Mendu u Francuskoj, sastavio je pontifi- kal za svoju biskupiju. Velika prednost toga pontifikala bila je u tome što je imao jasan ustroj. Sadržaj se dijelio u tri dijela: 1) ređenja, posvete i blagoslov osoba; 2) posveta i blagoslov predmeta; 3) ostala slavlja. Osim toga, namjerno je ispustio ona slavlja koja su se odnosila na prezbitera namjenjujući svoju knjigu biskupskim slavljima. Što se tiče izvora, građu je crpio iz: *Rimsko-germanskog pontifikala*, iz *Rimskog pontifikala 12. stoljeća* i iz *Pontifikala rimske kurije*, osim određenih mjesnih običaja. Zahvaljujući ja- snoći i praktičnosti, taj se pontifikal počeo sve više nametati i postao je temeljem svih ka- snijih izdanja Rimskoga pontifikala.

Na kraju, pokušavajući pružiti oris mogućega zaključka, uočavam da je ljubav prema znanju i vrijednosti kodeksa, pretočena u zauzetost biskupovanja, rodila izvanrednu brigu za kulturu općenito, a ponajprije za širenje liturgijskih kodeksa u čiju su izradu bili uklju- čeni umjetnici i drugi znalci. I sam učen, znao je da će upravo školstvom odgovoriti na izazove vremena u kojemu je živio, te je bio vezan uz knjišku djelatnost. Kodeks, dostu- pan uistinu malobrojnim i nije se shvaćao kao privatno dobro, već baš kao i ono čemu je služio – dobro Crkve i ljudi o kojima je Crkva vodila brigu. Vjerujem da će uz mnoštvo nejasnoća ipak biti vidljiv trag Augustinova djelovanja jer, kako kaže engleski pjesnik W. H. Auden: »Some books are undeservedly forgotten; none are undeservedly remembe- red.« (Postoje nezasluženo zaboravljene knjige; ne postoje nezasluženo zapamćene.)

Da bi se rodio novi kodeks, nekada je trebalo pokrenuti široku lepezu društvenih djelatno- sti. Nije bila riječ samo o prenošenju ideja, već i o identitetu ljudi koji su izdavali knjigu, osobito kada su u pitanju bile liturgijske knjige, što se još i danas pokazuje svakim novim izdanjem, posebice najznačajnijih liturgijskih knjiga, a to je najočitiije i u prigodi aktual- noga trećeg izdanja Rimskoga misala, čije je izdavanje u tijeku nakon desetgodišnjega ra- da na njegovoj pripremi. Često se čuje govoriti da je kršćanstvo religija knjige, s čime se baš u potpunosti ne slažem, jer je kršćanstvo religija Riječi, a zapis, bez obzira kako on izgledao, jest nositelj te Riječi. Usprkos tome, mi smo kultura knjige i to ne bismo smjeli zaboraviti. I na kraju još jedan navod koji upućuje na dobru investiciju u brigu o knjizi. Engleski je povjesničar Th. Fuller zapisao: »Kultura je poglavito dobila od onih knjiga na kojima su izdavači izgubili.« Bl. Augustin Kažotić to je dobro znao, kao i činjenicu da ni- su važni samo autori koji pišu knjige, već i oni suautori koji skrbe o njima.

Summary

**BISHOP KAŽOTIĆ – A PROMOTER OF THE BOOK AMONG CROATS
(WITH SPECIAL NOTES FROM THE HISTORY OF LITURGY)**

*In this article the author tries to emphasize cultural and educational aspect of Kažotić's public activity, regarding the history of book. In the text author tries to value extent codices from Kažotić's time, which are kept in Metropolitan library in Zagreb. Among these ten codices there are a theological and philosophical tractate, a theological one, a biblical one, a medical one, a liturgical one, two *legendae aureae*, and three *summae confessorum*. In the relation between bishop Kažotić and books (i.e. literacy) especially important is liturgical legacy because liturgy was a factor that promoted books. Author emphasizes that if one starts to investigate these liturgical codices it should be easily concluded that Kažotić's time was crucial in the sense that one can distinguish liturgy before and after Kažotić. In the text author speaks also about, so called, liturgy of Zagreb because this change in ritual happened exactly during the time of bishop Kažotić. For better understanding of this problem author is trying to explain global Church and theological movements of this period – especially within Dominican order. Kažotić as a member of this order undoubtedly followed these cultural and theological ideas and this is visible from the liturgical books of this period.*